

ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ КАТЕГОРІЙ: ДОКТРИНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ

Постановка проблеми. Правовий інститут договору посідає провідне місце як у системі цивільного права, так і у сфері цивільного законодавства. Вивченню правової природи, особливостей і видового різноманіття договорів завжди приділялась велика увага з боку цивілістичної науки. Разом із тим у сучасних умовах розвитку товарно-грошових відносин, змін в економічній сфері зростає роль договору як універсальної правової моделі опосередкування відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленню та самостійності їх учасників. Під впливом зазначених факторів змінюється й характер цієї традиційної цивільно-правової категорії: збільшується значення й розширюється сфера застосування договорів, виникають нові договірні конструкції, зміщуються акценти в механізмі нормативного регулювання порядку й умов укладання та виконання зобов'язань договірною характеру. Тому науковий аналіз правової природи й місця договору в системі цивільно-правових інститутів, дослідження тлумачення цієї категорії у правовій доктрині минулого та сучасними науковцями, розгляд правових засад договірної регулювання суспільних відносин набуває вагомого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку й удосконалення правового регулювання договірних відносин були предметом наукового дослідження представників різних галузей юридичної науки, а саме: М.І. Брагінського, С.М. Бервено, В.В. Вітрянського, О.В. Дзери, І.А. Безклубого, В.В. Луця, О.А. Підпригори, С.О. Погрібного й інших науковців. Під час написання статті використовувалися як загальнонаукові, так і спеціально-юридичні методи дослідження правових явищ і юридичних категорій.

Метою статті є аналіз правової природи й місця договору в системі цивільно-правових інститутів, дослідження тлумачення категорії «договір» у юридичній доктрині, розгляд правових засад договірної регулювання суспільних відносин, а також формулювання висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення цивільного законодавства у сфері договірної регулювання суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах цивілістики договір традиційно трактується як різновид юридичних фактів і належить до основних підстав виникнення цивільних прав та обов'язків.

Роль договору важко недооцінити, оскільки за рахунок укладання договору сторони самостійно визначають права й обов'язки, тим самим встановлюючи для себе прийнятний правовий режим регулювання взаємних відносин. Договір як юридичний факт має наслідком виникнення зобов'язання, тобто призводить до перенесення нормативних приписів – абстрактних правових норм, які містяться в цивільно-законодавстві, у площину конкретних правових відносин.

Деякі автори розглядали договори з погляду як юридичного акта, так і правовідношення. У радянському цивільному праві договори розуміли як вираження

узгодженої волі сторін, спрямованої на досягнення цілей, які не суперечать правопорядку й, будучи юридичними фактами, встановлюють, змінюють або припиняють цивільні правовідносини [1, с. 437].

У цивілістичній літературі наголошується, що поняття «договір» використовується для найменування самих правовідносин, які виникли з договору; примірних форм, які застосовуються під час укладання різних договорів; документа, в якому виражено досягнуту сторонами угоду [2, с. 39]. На думку Б.В. Покровського, договір як юридичний факт формує й оформляє на основі загальної вільної волі сторін умови договору. У договорі як правовідношенні відбувається трансформація зазначених умов у суб'єктивні права й обов'язки сторін, а також реалізація цих прав та обов'язків за допомогою дій сторін. У договорі реалізуються також правові гарантії належного виконання договору й відповідальність за його порушення. Договір як юридичний факт зазвичай негайно з набрання ним чинності породжує договір як правовідношення, в якому й реалізується мета договору шляхом його виконання [3, с. 117].

Науковцями наголошується, що, незважаючи на особливу значимість договору в цивільному праві, юридична цивілістична доктрина поки що не відзначилася великою змістовністю поглядів щодо визначення його поняття [2, с. 41]. У римському приватному праві юристи під договором розуміли двосторонню угоду, в якій виражена воля двох сторін, спрямована на досягнення або припинення правового результату – виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків [4, с. 281]. Такий підхід до розуміння цієї категорії залишився актуальним і в сучасних умовах.

У Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) [5] уперше закріплено законодавче визначення поняття договору, яким є «домовленість двох або більше сторін». Тобто Кодекс сприйняв поняття договору, сформульоване в юридичній доктрині, яке зводилося до розуміння договору як юридичного факту, що породжує відповідні цивільні правовідносини. Проте законодавче визначення поняття договору піддане критиці у зв'язку з відсутністю в ньому категорії «правочини», яка введена взаємін поняття «угода».

Через категорію «правочин» визначає договір С.М. Бервено. На його думку, договір – це правомірний правочин взаємоузгодженої волі двох і більше сторін, спрямованої на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків у формі зобов'язального правовідношення й на врегулювання відносин між цими сторонами шляхом закріплення цих прав та обов'язків у визначеній законом формі [6, с. 13]. Разом із тим автор зазначає, що визначення договору лише як юридичного факту є занадто спрощеним розумінням дійсного змісту правової природи договору. У зв'язку з цим заслуговують на увагу спроби інших авторів вийти за межі традиційного уявлення про договір. Так, В.В. Луць погоджується з розумінням договору як дво- або багатосторонньої угоди, але водночас вважає припустимим розглядати договір як цивільні правовідносини (зобов'язання), що виникли з договору як юридичного факту, або як правовий документ, яким зафіксовано виникнення договірної зобов'язання з волі його учасників [7, с. 18–19].

Останніми роками у сфері цивілістики сформувався ще один аспект розуміння категорії «договір». Разом із договором – юридичним фактом, договором-

правовідношенням і договором-документом запропоновано розуміння договору як джерела права. Прихильником цієї позиції є, зокрема, С.О. Погрібний, який у контексті дослідження на підставі аналізу принципів цивільного права в механізмі договірної регулювання наголошує, що «переважним способом правового регулювання договірних цивільних відносин в Україні є саморегулювання, що здійснюється безпосередньо учасниками таких відносин як членами громадянського суспільства з урахуванням їхніх власних інтересів» [8, с. 25]. Запропоноване вченим розуміння сутності саморегулювання договірних цивільних відносин дало підстави для визнання договору джерелом норм цивільного права. При цьому автор виходить з іншого, ніж у багатьох інших правознавців, розуміння нормативності в праві. На думку С.О. Погрібного, «нормативність права полягає в тому, що воно містить у собі правила поведінки для суб'єктів суспільних відносин. Виходячи з цього, джерелом норм цивільного права слід вважати будь-який акт-документ, який таке правило поведінки закріплює, відображає» [8, с. 26].

Аналізуючи зазначені підходи до розуміння договору, що вироблені цивілістичною наукою, необхідно відзначити таке.

По-перше, базовою концепцією для розуміння договору у сфері цивільного права має бути класичний підхід, тобто тлумачення договору як юридичного факту у формі правомірної дії – юридичного акта, що призводить до виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. Саме в такому ракурсі договір характеризується на рівні ЦК України, який у ст. 11 зараховує його до підстав виникнення цивільних правовідносин, а ст. 626 ЦК України визначає його як домовленість двох або більше сторін, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Зазначений підхід не означає цілковитої відмови від інших можливих ракурсів розуміння й інтерпретації категорії «договір». Проте таке визначення не має призводити до підміни понять, тобто коли основні властивості, які позначені однією категорією, переносяться на іншу, яка має з нею лише окремі спільні ознаки.

По-друге, на відміну від категорії «договір», термін «зобов'язання» визначається в юридичній науці та цивільному законодавстві практично однаково. При цьому більшість науковців сприйняла запропонований О.С. Іоффе підхід до тлумачення зобов'язання як різновиду цивільного правовідношення [9], у якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої (кредитора) певну дію або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Зобов'язання часто виникають на підставі договору, у такому випадку правовідносини, що виникли, характеризуються як договірні або зобов'язальні. Проте, безумовно, не варто ототожнювати зобов'язання як правовідносини між боржником і кредитором і договір як правову підставу їх виникнення, адже не лише договір може бути підставою для виникнення зобов'язальних відносин.

По-третє, не можемо також беззастережно погодитися з тлумаченням договору як документа, тобто зовнішньої форми фіксації прав та обов'язків сторін. Це занадто спрощений (побутовий) підхід до розуміння договору. У сучасних умовах досить поширеною є практика виникнення договірних зобов'язальних відносин на підставі усного договору чи договору, який укладається шляхом учинення конклюдент-

них дій (договори купівлі-продажу в роздрібній торгівлі, з використанням автоматів, на підставі публічної оферти тощо). За цих умов фіксація прав та обов'язків сторін у письмовому договорі взагалі не відбувається.

Інколи договір оформлюється в електронній формі чи шляхом обміну документами. У зв'язку зі зростанням загального рівня інформатизації суспільства практика укладання електронних форм договорів набуває дедалі більшого поширення. Розповсюдженою є також практика укладання договорів, за якого сторони лише в загальних рисах визначають його умови, використовуючи базову модель договору, сформовану законодавцем, фіксуючи в додатках окремі особливості об'єкта договору, ціни, строки тощо.

Договір як документ є лише формою фіксації погодженого волевиявлення сторін. Під час укладання договору пріоритетного значення набуває не його текст, а відповідність змісту договору внутрішній волі його сторін, на що звертає увагу законодавець. Так, під час тлумачення змісту договору враховується однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Проте якщо немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, ustalена практика відносин між сторонами, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення (ст. 213 ЦК України). Наведені фактори свідчать, що не кожний договір є документом, тому його тлумачення в зазначеній площині потребує коригування.

По-четверте, визначення договору як джерела цивільного права ненормативного (індивідуального) характеру також не позбавлене певних недоліків. У договорі як цивільно-правовому феномені, мабуть, найбільше проявляються ознаки приватноправового регулювання з властивими йому рисами диспозитивності, вільного волевиявлення, юридичної рівності й майнової самостійності учасників правових відносин.

Проте не кожний договір має ознаки джерела права. Як зазначає прихильник концепції договору-джерела права С.О. Погрібний, «створене сторонами у договорі правило поведінки, відмінне від того, що встановлене в цивільному законі (стаття 6), має розглядатися саме як джерело норм цивільного права» [8, с. 26]. Тобто лише договори, які визначають інші правила поведінки, ніж ті, що встановлені в законодавстві, на думку автора, мають характер джерела права. Усі інші договори, учасники яких урегулювали свої відносини на базі моделі, сформульованої законодавцем, не здійснюючи відступу від його диспозитивних положень, відповідно, не можуть уважатися джерелами права.

Характеристика договору як джерела права підлягає обмеженому тлумаченню з урахуванням трьох факторів. По-перше, таке джерело має індивідуальний характер і поширює свою дію на учасників договірних відносин (як правило, це сторони договору або треті особи, які можуть скористатися правами, встановленими в договорі).

По-друге, договірне регулювання учасників поширюється лише на відносини, які регламентовані на підставі правил, відмінних від тих, що встановлені актами цивільного законодавства.

По-третє, в актах законодавства має бути відсутня заборона щодо можливості встановлення інших правил поведінки учасників договору або обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства не має впливати зі змісту актів законодавства або із сутності відносин між сторонами.

Отже, договір як індивідуальне джерело права поширює своє регулювання лише на учасників договірних відносин (як правило, це сторони договору) тільки у випадках і в частині визначення сторонами інших правил поведінки, ніж ті, які встановлені в законодавстві, за умови відсутності нормативної заборони або якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства не впливає з їх змісту або із сутності відносин між сторонами.

За цих обставин констатуємо, що наведені обмеження та умови не перетворюють будь-який цивільно-правовий договір на джерело права. Лише договір, у якому реалізується саморегулювання учасників договірних відносин, у разі відсутності законодавчих заборон може визначати правила поведінки для його сторін, тобто вважатися індивідуальним джерелом права, але лише для самих сторін і тільки щодо тих умов, які вони встановили по-іншому, ніж це передбачено в законодавстві.

Зазначаємо, що ознаки, притаманні одиничному явищу за загальним правилом, не обов'язково притаманні всім явищам цього виду. У науковій літературі наголошується, що метод індуктивного пізнання передбачає, що у разі виявлення подібних ознак, властивостей багатьох об'єктів певного класу робиться висновок про наявність цих ознак, властивостей у всіх об'єктів цього класу. Неповна індукція не дає цілкового уявлення про істинність судження [10].

Ураховуючи, що тлумачення договору як документа та договору як джерела права є аспектами, притаманними лише для частини договорів (письмових договорів і договорів, у яких за відсутності законодавчих заборон реалізується саморегулювання учасників договірних відносин), поширення зазначених підходів загалом на все різноманіття цивільно-правових договорів вважаємо недоцільним. Не варто також ототожнювати зобов'язання як правовідносини між боржником і кредитором і договір як правову підставу їх виникнення. Разом із тим усі види договорів є причинами, що призводять до виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин. Тому вважаємо за доцільне приєднатися до концепції розуміння договору у сфері цивільного права як юридичного факту (правомірної дії – юридичного акта), що призводить до виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків, тобто породжує, трансформує чи припиняє цивільні зобов'язальні відносини (або іншими словами, до виникнення, зміни чи припинення зобов'язань). Такий підхід до тлумачення договору, з одного боку, дає змогу охопити всі види цивільно-правових договорів, по-друге, розмежувати договір як юридичний факт і зобов'язання як правовідносини, що виникли на підставі зазначеного юридичного факту.

Висновки. У цивілістиці сформувалося декілька підходів до розуміння категорії «договір». Це поняття використовується для позначення правовідносин, що виникли з договору, документа, в якому виражено досягнуту сторонами угоду; юридичного факту, джерела права індивідуальної дії.

Визначення договору як документа чи договору як джерела права є окремими аспектами, притаманними частині цивільно-правових договорів, тому поширен-

ня зазначених підходів на все різноманіття цивільно-правових договорів вважаємо недоцільним. Не можна також отождествляти зобов'язання як правовідносини між боржником і кредитором і договір як правову підставу їх виникнення. Базовою концепцією для розуміння договору у сфері цивільного права є визначення договору як юридичного факту (правомірної дії – юридичного акта), що призводить до виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин. Таке визначення, однак, не виключає застосування інших вироблених у цивільно-правовій науці підходів до тлумачення зазначеної категорії.

Література

1. Советское гражданское право / отв. ред. В.А. Рясенцев. 2-е изд. перераб. и доп. Москва: Юридическая литература, 1975. Т. 1. 480 с.
2. Договірне право України. Загальна частина: навчальний посібник / Н.С. Кузнецова, О.А. Беляневич, С.М. Бервено, Т.В. Боднар, О.В. Дзера, А.М. Блащук. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 891 с.
3. Покровский Б.В. Избранные труды по гражданскому праву / сост. М.К. Сулейменов. Алматы, 2003; Амангельды А.А. Договоры в сфере интеллектуальной собственности по законодательству Республики Казахстан. Алматы: ИЦ ОФ Интеграл, 2010. 344 с.
4. Підпригора О.А. Римське приватне право: підручник. 3-є вид., перероб. та доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.
5. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
6. Бервено С.М. Проблеми договірного права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
7. Зобов'язальне право: теорія і практика: навч. посіб. для студ. юрид. вузів і ф-тів ун-тів / ред.: О.В. Дзера; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 910 с.
8. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. 36 с.
9. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва: Юрид. лит., 1975. 880 с.
10. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986; Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. Киев, 1998. URL: <http://terme.ru/dictionary/175/word/indukcija>.

Анотація

Кодинець А. О. Правова природа договору в системі цивільно-правових категорій: доктринальні традиції та сучасне розуміння. – Стаття.

Стаття присвячена визначенню правової природи й місця договорів у системі цивільно-правових інститутів, дослідженню тлумачення категорії «договір» у юридичній доктрині, розгляду правових засад договірного регулювання суспільних відносин. З позиції юридичної доктрини аналізуються наявні правові підходи до розуміння категорії та ознак договору, обґрунтовується концепція цивільно-правового регулювання договірних відносин, визначаються тенденції й перспективи їх регламентації в законодавстві України.

Ключові слова: договір, правочин, юридичний факт, документ, цивільне правовідношення, договірне зобов'язання, цивільне законодавство.

Аннотация

Кодинец А. А. Правовая природа договора в системе гражданско-правовых категорий: доктринальные традиции и современное понимание. – Статья.

Статья посвящена определению правовой природы и места договоров в системе гражданско-правовых институтов, исследованию толкования категории «договор» в юридической доктрине, рассмотрению правовых основ договорного регулирования общественных отношений. С позиции юридической доктрины анализируются существующие правовые подходы к пониманию категории и признаков договора, обосновывается концепция гражданско-правового регулирования договорных отношений, определяются тенденции и перспективы их регламентации в законодательстве Украины.

Ключевые слова: договор, сделка, юридический факт, документ, гражданское правоотношение, договорное обязательство, гражданское законодательство.

Summary

Kodynets A. O. The legal nature of the contract in the system of civil law categories: dogmatic traditions and modern understanding. – Article.

The article is devoted to the definition of the legal nature and place of contracts in the system of civil law institutes, the consideration of the category “contract” in the legal doctrine, the specificity of the legal principles of the contractual regulation of social relations. The article analyzes the existing legal approaches to understanding the category and characteristics of the contract, defines the concept of civil law regulation of contractual relations, determines the trends and prospects for their regulation in the legislation of Ukraine.

Key words: contract, transaction, legal fact, document, civil law, contractual obligation, civil law.